

KUTADGU BİLİĞ VE MAHTUMKULU'NDA ADALET KAVRAMI

Doç. Dr. Nergis BİRAY

ÖZET

Kutadgu Bilig’de ve Mahtumkulu’nun şiirlerinde ideal devlet, demokrasi ve demokratiklik, sosyal adaletsizlik ve eşitsizlik ve dolayısıyla sosyal hukuk devleti konuları farklı boyutlarıyla ele alınmıştır.

Her iki eserde de içinde buldukları dönemin adalet, adil idareci ve adaletsizlikle ilgili kabulleri, reddedişleri ve uygulamaları eleştiren bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Adaletin toplumla ve toplumun refahıyla ilişkileri söz konusu edilmektedir. Kutadgu Bilig’de adalet, tanımlayıcı ve nasihat edici bir üslupla anlatılırken Mahtumkulu’nun şiirlerinde eleştirici bakış açısı daha belirgindir.

Esas olarak her iki eserde de sosyal devlet anlayışı vurgulanmaktadır. Sosyal devlet ise, adaletin tesisini sağlayacak bir temeldir

Devletin temeli hukuka dayanmalıdır. Hukukun üstünlüğü esastır ve hukuk, insanlar arasında herkese ve eşit olarak uygulanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Mahtumkulu, adalet, hukuk, sosyal devlet anlayışı.

ABSTRACT

The issues of ideal state, democracy and democratic, social injustice and inequality and hence social law state were discussed in Kutadgu Bilig and Mahtumkulu's poem, with different dimensions.

Both works also found that the period of fairness tackles, fair manager and assumptions about injustice, denial and practices, with a view to criticize. Relations with society and the welfare of Justice is the question. Justice explained to descriptive and advice with an offensive style in the Kutadgu Bilig. Critical perspective is more evident in Mahtumkulu's poetry.

Essentially, both works are highlighted; understanding of the social state. The welfare state is a basis to ensure the fairness of the facility. The basis of the state should be based on law. The rule of law is essential. The law must be applied anyone among the people equally.

Key Words: Kutadgu Bilig, Mahtumkulu, justice, law, understanding of social state.

Giriş:

Arapça kökenli adâlet sözünün anlamı Büyük Türkçe Sözlük’te: “1. Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe. 2. Hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme. 3. Bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları. 4. Herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk.” şeklinde verilmektedir. (tdk.org.tr 07.06.2014). Terim olarak kullanıldığında da “kanun hükmü” anlamıyla karşılaşmaktayız.

Makalede adalet kavramı, “adil olma, hak” ve zıddı olan “haksızlık, adaletsizlik ve adil olmama” kavramları çerçevesinde ele alınmaktadır.

Kutadgu Bilig’de adalet yerine “töre” kelimesi kullanılmaktadır. R. Genç, “töre”nin karşılığını “adalet” olarak verir (1981: 106). Diğer kavramlar gibi adalet kavramını da temsili anlatımlarla ifade eden Kutadgu Bilig; sosyal bir devleti, hukuk devletini anlatan bir siyasetnamedir. Bunu yapabilmenin yolu ise adaletten yani adil kanunlardan geçer. Kutadgu Bilig’in tamamında “yöneticilerin adil olması” ve “iyi kanun koyma” konuları sosyal devletin bir gereği olarak ifade edilmektedir. Doğan, “kanun koyma” ve “yöneticilerin adil olması” gibi konuları 11. yüzyıl şartları içerisinde değerlendirir ve bu yüzyılın dinamik bir yaşam şekline sahip olduğunu, toplumsal kuralların buna göre düzenlenmesinin şaşırtıcı olmayacağını belirtir (2002: 84).

Bu esaslar çerçevesinde bir hukuk devleti anlayışından söz eden eserde kavramlar, temsili şahsiyetlerle ele alınmış ve bu şahsiyetlerin düşüncelerinde ifadesini bulmuştur. Kutadgu Bilig’de hükümdarın farklı özelliklerinden bahsedilir: “alp, katıg (yiğit), güçlü, bilge, akıllı, faziletli, dürüst, ihtiyatlı” olmak yanında onun en önemli özelliklerinden biri “adil” olmasıdır.

Kutadgu Bilig’deki hükümdar “Kün Toğdı” “adalet”i sembolize eden bu temsili şahsiyetlerden biridir. Eserde, adalet kağan tarafından temsil edilmektedir. Kutadgu Bilig’de adalet, güneşe benzetilmekte, kucaklayıcı ve içe işleyici özelliği vurgulanmaktadır. Güneş parlaktır, aydınlatıcı ve kucaklayıcıdır. Isıtıcıdır. En belirgin özelliği de sabit olmasıdır. Ay Toldı, hükümdarın adının anlamını bilmek ister. Hükümdarın cevabı şöyledir:

*“Künüg kör irilmez tolu oğ turur
Yarukluğ bir tek talu oğ turur*

*Üçünçi bu kün toğsa yirke isig
Çiçek yazlur anda tümen ming tüsig*

*İkinçi toğar kün yarur bu ajun
Tözü halkğa tegrür yoğalmaz özün*
(Arat, 1985: 825–827–829–834).

*Bu kün burcu arslan bu burc tepremez
Evi tepremezi üçün artamaz”⁴*

Bu sözler, yukarıda bahsedilen benzetme yönü açısından adalet ile güneş arasındaki ilişkiyi de kapsamaktadır.

Adalet konusunu farklı benzetmeler etrafında anlatan Kutadgu Bilig’de diğer bir hikaye de “Hükümdar Kün Toğdı, Ay Toldı’ya Adâlet Vasfını Söyler” başlıklı bölümde karşımıza çıkar. Kün Toğdı, Ay Toldı’yı çağırır. Öfkeli bir halde, elinde büyükçe bir bıçak, sağ tarafında şeker, sol tarafında acı bir ot olduğu halde üç ayağı birbirine bağlanmış gümüş bir taht üzerinde oturmaktadır. Ay Toldı, bunların anlamını ve hikmetini sorar. Hükümdar cevap verir: “Üç ayaklı olan şey doğrudur. Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayanların işini uzatmam. Şeker, zalimlik görmüş, bana gelmiş, adâleti benden bekleyen insan içindir. Zehir gibi acı olan bu otu zalimler içer. Benim öfkem, asık yüzüm, buraya gelen zâlimler içindir” (Arat, 1985: 771–816). (Arat 1985: 66–70). Eserde adil yöneticiye örnek olarak Nuşirevan gösterilir (Arat, 1985: 470).

Eserin başka bir yerinde adalet,
“İlig aydı körgil köni er özi

⁴ “Güneşe bak, küçülmez, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir. İncisi – güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka iletir, kendinden bir şey eksilmez. Üçüncüsü – bu güneş doğunca, yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır. Güneşin burcu Arslan’dır ve bu burc yerinden kılmadamaz; yerinden kılmadığı için de evi bozulmaz.”

Tili köngli birle biriker sözi” (Arat, 1985: 862) ifadesiyle verilmektedir. Adil ve doğru bir insan olmak için, kişinin özü ile sözünün bir olması gerekir.

Eser, bazen zıt kelimelerin anlatımıyla asıl vermek istediği kavramı açıklamaktadır. Adaletin zıddı da adaletsizliktir, zulümdür, zalimlik. Yusuf Has Hâcib, zalimliğin üç kaynaktan geldiğini söyler:

“Ay ilig üç iştin tegir küç basınç İkinci basınçağ buğun başlar er
Biri beg usal bolsa tegse irinç Üçünçi suğ erse buğun bağrı tir”⁵
(Arat, 1985: 3109, 3110).

Eserdeki birçok beyitte üzerinde durulan adalet kavramı, Yusuf Has Hacıb’dan 6–7 yüzyıl sonra yaşayan Mahtumkulu’nun şiirlerinde de sık sık ele alınır. Dönemini şiirleriyle bugüne taşıyan şair, sadece bir şair ve düşünür değil, büyük bir toplum bilimcidir de. Onun ülküsü, “*Türkmenlerin birlik olması, kendi devletlerinin olması, halkın ve ülkenin adaletli bir idareyle yönetilmesi, halkın maddi refaha ulaşması, sosyal adaletsizliğin ortadan kaldırılması, insanlar arasında doğru ve insanî ilişkilerin kurulması*”dır (Dinç, Çakır: 2010: 1).

Yusuf Has Hacıb gibi, Mahtumkulu da şiirlerinde yaşadığı dönemin hayat tarzını, şartlarını, halkın töresini gerçekçi şekilde yansıtmış, o zamanın gündeminde olan toplumsal, ekonomik, sosyal ve siyasi problemleri ele almış ve aktarmıştır. Hayatını toplumda adaletin ve hukukun tesisi, halkın refahı ve sosyal adaletsizliğin giderilmesi gibi problemleri dile getirme ve bunlara çözüm bulma yolunda harcamıştır.

Bu yazıda, Kutadgu Bilig’de ve Mahtumkulu’nun şiirlerinde ele alınan adaletle ilgili konular, aşağıdaki başlıklar altında incelenmeye ve toplumsal bir konunun farklı dönemlerde kaleme alınışı karşılaştırmalı olarak verilmeye çalışılacaktır:

1. Devlet adamları ve yöneticiler

a. Devlet adamı ve yöneticilerin adil olması ve devletin bekası:

Kutadgu Bilig sosyal bir devletin, hukuk devletinin nasıl olması gerektiğini anlatır. Bunun yolu ise adaletten yani adil kanunlardan geçer. Kutadgu Bilig’de “*yöneticilerin adil olması*” ve “*iyi kanun koyma*” konuları sosyal devletin bir gereği olarak eserin bütününde ifade edilmektedir. Buna göre;

“*Biliglig kerek beg uğuşluğ köni Közi toğ serimlig ne qodqı köngül*
Yürekliğ hem öglüğ beğüse üni Suyurqap keçürgen ne qılqı amul

Aqı hem tüzün hem uvutluğ silig Qamuğ erdemi bolsa erde örü
Bağırsağ bolup keğ küdezse ilig Buđunqa birür bolsa eğgü törü”⁶

(Arat, 1985: 2168, 2169, 2170, 2171).

Hükümdar, adalet konusunda güneşe benzeyen tabiatını Aytoldı’ya şu şekilde açıklar:

“*Üçünçi bu kün toğsa yirke isig Qayu ilke tegse mening bu törüm*
Çiçek yazhur anda tümen ming tüşig Ol il barça itlür taş erse qorum”⁷

⁵ “Ey hükümdar, şu üç şey zulüm ve tazyika sebep olur; biri – beyin ihmalkârlığı ki, bundan musibet gelir. İkincisi – halkın başında bulunan insanın zayıf olması; üçüncüsü de – halkın bağrını yiyen tamahkârlıktır.”

⁶ “Bey bilgili, akıllı ve adil olmalı; şöhretinin yayılması için de cesur ve tedbirli davranmalıdır. Bey, memleketini iyice koruyabilmesi için, bir de asil, haya sahibi, yumuşak huylu ve merhametli olmalıdır. O gözü tok, sabırlı, alçak gönüllü, şefkatli ve sakin tabiatlı olmalıdır. Bütün faziletlerde herkesten üstün olmalı; halka karşı adaletle muamele etmelidir.”

(Arat, 1985: 100).

Hükümdar, Oğurmuş'la konuşurken adalet ile düzen arasındaki konuya değinir:

“Begi bolsa edgü budunka bütün

*Anıng asğı barça budun yir kutun”*⁸ (Arat, 1985: 3266).

Öğdülmiş'e de düzenin kanunlarla kurulması gerektiğini söyler:

“Budunuğ törü birle tüzgil tükel

*Süzülsü kör ilde yarağsız muhal”*⁹ (Arat, 1985: 5498).

Hükümdar bir sebeple ülkenin durumunu sorduğunda, Öğdülmiş şöyle cevap verir:

“Törü tüz yoritting itildi ajun

*Kim erse küçek ilde körmez közün”*¹⁰ (Arat, 1985: 3108).

Öğdülmiş, iyi ve doğru beyden bahsederek hükümdara şöyle seslenir:

“Kıyü il begi bolsa edgü köni

*Bayudı ol il budı toğdı küni”*¹¹ (Arat, 1985: 5544).

İnsanın, özellikle de ülkenin büyüğü olan hükümdarın önce kendisinin iyi olması gereklidir.

O, doğrulukla hareket etmek zorundadır.

“Bağırsağ bolun barça budnung öze

Bu küin edgü bolsun tise sen kıamıç

Törü kı uluğkıa kıçıkge tüze

*Özüng edgü bolgıl ay ilde uluğ”*¹²

(Arat, 1985: 5197, 5200)

Hükümdar da bu sözleri tasdik ederek, kanunu temsil ettiğini ve kudretiyle nüfuzunu artırdığını söyler:

“Tılekım bu ol kım manga kelgüçı

*Bayusa menıngdıın bedüse küçı”*¹³ (Arat, 1985: 5855).

Adil olan vezirin görünüşü de belirtilir:

“Yüzi körkı körküçü kerek hem yülüçü

*Kılıncı köni tegse halkkıa ülüçü”*¹⁴ (Arat, 1985: 2083).

Öğdülmiş “ulu vacib”in vasıflarını sayarken de doğrulukla hareket eden kişi olma kavramı üzerinde ısrarla durur:

“Közi toğ kerek hem uvutluç silıç

Közi toğ kışı işte almaz orunç

Tetıglık kerek hem tümen tü bılıç

*Orunç alsı hacıb bolur beg külüncü”*¹⁵

(Arat, 1985:2441, 2442).

Doğru töre üzere memleketi idare eden bey, kıyamette de bahtiyar olacaktır. Doğru kanunun ve adaletin bozulması, kıyametın kopması anlamına gelir.

“Törü tüz yoritgıl budunka köni

“Menıng kılkım ol kör emıtmez köni

⁷ “Üçüncüsü – bu güneş doğunca, yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır. Benim bu kanunum hangi memleketeye erişirse, o memleket baştan başa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer.”

⁸ “Bey, halka karşı iyi ve adil olursa, onun faydası bütün halka dokunur ve halk saadete kavuşur.”

⁹ “Memlekette bu kötü yerler taşıyıcı edilmeli; halka kanunla, her bakımdan, düzen verilmelidir.”

¹⁰ “Kanunu doğru tatbik ettin, dünya düzene girdi; hiç kimse memlekette artık bir zorbaya rastlamıyor.”

¹¹ “Hangi memleketin beyi iyi ve doğru olursa, o memleketin halkı zenginleşir ve başına gün doğar.”

¹² “Bütün halka karşı merhametli ol; büyüğe küçüğe doğruluk ile hüküm et. Bugün herkesin iyi olmasını istersen, kendin iyi ol, ey memleketin büyüğü.”

¹³ “Arzum ve bana lazım olan da budur; Tanrı doğruluk ve iyilik yolunu açık tutsun.”

¹⁴ “Bey güzel yüzlü, saçlı sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı; aynı zamanda nam ve şöhret sahibi bulunmalıdır.”

¹⁵ “Gözü tok, haya sahibi ve nazik olmalıdır; zeki ve bin türlü bilgiye sahip bulunmalıdır. Gözü tok olan insan vazife başında rüşvet almaz; hacip rüşvet alırsa, bey gülünç duruma düşer.”

Kününg eđgü bolğay könilik küni”
(Arat, 1985: 1374, 808).

Köni egri bolsa könilik küni”¹⁶

*“Ay ilig bu beglik uzun qolsa sen
Çaç iş kıl kaç iş kod kılur erse sen*

*Törü kıl çatıqlan bolup kılma küç
Tapuğ kıl bayatqa aning kapğı kuç”¹⁷*

(Arat, 1985: 1450–1451)

Mahtumkulu bazı şiirlerinde hayal ettiği bir hayatı anlatır. Halkı azat olmuştur, bereketli bir hayatları vardır. Herkes manevi ve maddi yönden sağlıklı ve refah içindedir. Halk arasında fakirler, horlanmışlar, zayıflar gibi tabakalar yoktur.

“Mahtumkulu’na göre birlik ve beraberlik içinde, adaletli bir yönetimde doğruluktan ayrılmadan yaşamak, insanlığın ve insan olmanın ilk ölçütüdür.

*“Magtımğulı, bolsa yigit hiruci, Her yerde gerekdir köp pul berici,
Adalatı bile divan sorıcı, Göreldeşi – hup usadı yigidiñ” (Zatı Yigidiñ, I–503)*

Şair, adil olan hükümdarın devletinin ağırlığıyla kendini hemen belli edeceğini belirtmektedir:

*“Bakar boldum her yan, her yan, Yurtda bolsa adil soltan,
Tartar boldum cebri-pıgan, Ağır dövleti bellidir” (Gayratı Bellidir, I–348)*

Adil şah, halkı dürüstçe yönetmesi sonucunda kendisi için cennet kapısını da açmış olacaktır:

*“Şahı-adil sahavat, cennet gapısın açdı,
Sayyat acal dünyäde barçanıñ donun biçdi” (Eyvanı Dört, 118–119)*

Şair, bazen ümitsizliğe kapılır, istediklerinin ve hayal ettiklerinin ancak kıyamet koparken mümkün olacağını düşündürür:

*“İsa – sahipzaman geler şol demde,
Adil gurlar, vezir bolar şol günde,
Tutarlar Deçcalı öldirler şonda,
Hayhat günden, zulmat günden aman hey” (Aman Hey, 212)*

Kanunları yapmak ve uygulamak kadar takip etmek de önemlidir:

*“İlig köz kulak tuttı ilde kamug
Açıldı angar barça beklig kapug”¹⁸ (Arat, 1985: 436).*

Yöneticiler istikrarlı ve sürekli bir yönetimi istiyorlarsa adaletli olmak ve kanunları uygulamak zorundadırlar.

*“Özüng mengü beglik tilese tuçı
Törü kıl budundın kötürgil küçi”¹⁹ (Arat, 1985: 1435)*

*“Permanları rovan hanlar, soltanlar,
İl-ulusa bir adalat gerekdir” (Gerekdir, 30)*

b. Devlet adamı ve yöneticilerin insanlara eşit davranması:

Kutadgu Bilig’de hükümdarın herkese eşit mesafede olması gerektiği sık sık vurgulanmıştır:

*“Kerek oğlum erse yakın ya yağuş Törüde ikigü manga bir sanı
Kerek barqın erse keçigli qonuş Keserde adın bulmağay ol mini”²⁰*

¹⁶ “Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki, kıyamet gününde bahtiyar olasın. Bak, benim tabiatim de yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar.”

¹⁷ “Ey hükümdar, bu saltanatın uzun sürmesini istersen, şu birkaç işi yap, şu birkaç şeyi de bırak. Adaletle iş gör, buna gayret et; hiçbir zaman zulüm etme, Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür.”

¹⁸ “Hükümdar bütün memlekete göz kulak kesildi; ona bütün kilitli kapılar açıldı.”

¹⁹ “Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır.”

(Arat, 1985: 817–818)

İnsanlara eşit davranılması adil kanunlar ile mümkündür. Kanunların adilce uygulanması sonucunda bir kişi diğerine tahakküm edemez. Böylece adil bir yönetim de tesis edilmiş olur.

“*Tağı bir buğunğa törü bir köni*

Kötür bir ikidin küçin kör anı”²¹ (Arat, 1985: 5576)

Mahtumkulu, “Bellidir” şiirinde insan eşitliği konusuna yer verir (Çakır, Dinç, 2008: 8) Bütün insanlar eşit olmalıdır. Daha sonraki dönemlerde bu düşünceleri ile eğitici bir rol üstlenmiştir desek yanlış olmaz. Mahtumkulu’nun şiirleri halka kendi değerlerini hatırlatmış, kendine çeki düzen vermesini sağlamış, moral açısından destek olmuştur.

“*Bakar boldum her yan, her yan, Yurtda bolsa adil soltan,*
Tartar bolum cebri-pıgan, Ağır dövleti bellidir” (Gayratı Bellidir, I–348)

c. Devlet adamlarının kanun koyma ve kanun uygulama; kanun, adalet ve hukuk devletini tesis etme görevleri:

Düzenin kurulması, adaletin sağlanması ve her ikisinin de uygulanması ve sürekliliğinin korunması için kanun şarttır. Kanun ise, suyun pislikleri temizlediği ve akıttığı gibi zulmü ve adaletsizliği yok eden tek güçtür:

“*Törü suv teg ol küç kör ot teg yođuğ*
Süzük suv ağıttıñ uğıttı otuğ”²² (Arat, 1985: 3107)

Yusuf Has Hacib, kanunları doğru ve akıllıca uygulayan devlet adamı olarak Nuşirevan’ı gösterir:

“*Ya Óîsâ bolup kökke ağdım tağı men*
Ya nûşîrevân teg törü tüz yorıttım”²³ (Arat, 1985: 6550)

Genel kültürümüzde “*adalet, mülkün temelidir*”. İlahî adaleti dünyada uygulayanlar ise devlet adamları yani hükümdarlardır. Bu kabulü Kutadgu Bilig’in mısralarında da görüyoruz:

“*Bu kök tirgüki ol könilik törü Törülüg bu begler yoğ erse tirig*
Törü artasa kök turumaz örü Bayat buzğay erdi yiti kat yirig”²⁴

(Arat, 1985: 3463–3464)

Yöneticilerin iyi kanun koyması ve uygulaması gerekir. Aytoldı hükümdara şöyle seslenir:

“*Törü edgü ur ay törü birgüçi Kim erse urup kodsı edgü törü*
Turu öldi isiz törü urğuçı Anın tikti atın adakın örü”²⁵

İsiz öngdi urma ay ilçi büğü (Arat, 1985: 1458, 1459, 1461)

²⁰ “İster oğlum, ister yakınım veya hımsım olsun, ister yolcu, geçici, ister misafir olsun. Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken, hiçbiri beni farklı bulmaz.”

²¹ “Halkı adil kanunlar ile idare et; birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru.”

²² “Kanun su gibidir; zulüm ise, ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın, ateş söndü.”

²³ “İsa gibi ben göğe çıktım veya Nuşirevan gibi, memleketi adaletle idare ettim.”

²⁴ “Adaletle isnat eden kanun – bu göğün direğidir; kanun bozulursa, gök yerinde duramaz.”

²⁵ “Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse, daha hayatta iken, ölmüş demektir. Ey hakim devlet adamı, kötü teamül koyma; kötü kanunlarla dünyaya hükmedilmez. ..bir kimse iyi kanun vaz’edip bıraktı mı, adının ayakta durmasını sağlamış demektir.”

İsiz bolsa bolmaz ajunug yigü

Kağan, adalet ve düzenin sağlanmasında ilk ve mutlak görevli olan kişidir. Hakimiyetin devamı adaletle ilgilidir. Ögdülmiş'in düşüncesi de bundan farklı değildir:

"Bu kök tirtüki ol könilik törü *Törülüg bu begler yok erse tirig*
Törü artasa kök turumaz öri *Bayat buzgay erdi yiti kat yirig"*²⁶
(Arat, 1985: 3463, 3464)

Kün Toğdı da bu öğütlere uyar. Onun için şu sözler sarf edilir:

"Köngül tüzdi ilig kör anda naru *Tirildi ança yorıdı bu yang*
Boğunğa berü turdı eğgü törü *Böri toklı birle çozi boldı teng"*²⁷

Bođun inçke tegdi turuk semridi (Arat, 1985: 3093, 3094)
Severi beğüdi yağı yavrıdı

Yönetici, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Türk kültüründe bu "kut" anlayışı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Küyel, kut için: "1. Varlığın ve olumlu değerini ideal sınırına ulaşma hali; 2. Varlığın ve olumlu değerini ta kendisi; 3. Varlığı ve olumlu değeri ideal sınırına ulaştıran sebeptir" der ve bu sebebin sebepler sebebi Tanrı'dan başkasının olmadığını belirtir. Yani "kut" Tanrı'dan çıkıp tekrar Tanrı'ya dönen olumlu bir değer veya güçtür (Küyel, 1991: 738). Bu anlayış şu beyitte de vurgulanmaktadır:

"Uğa ol köni çın törü birgüçi
*Törümiş kamuğ halkğa yetrür küçi"*²⁸ (Arat, 1985: 3192)

Beyler hakimiyetlerini Tanrı'dan alırlar. Halk iyiyse beyler de iyidir. Yani halk nasılsa seçtiği idareciler de öyle olacaktır. (5947)

Mahtumkulu da hükümdarların adil olması gerektiğinden bahseder:

"Yurtda bolsa adil soltan,
Agır dövleti bellidir" (Gayratı Bellidir, 348)
O, adil kişinin/hükümdarın herkes tarafından tanınacağını da sözlerine ekler:
"Bedevi tanımaz har bakan – beslän, *Atı meydan tanar, hümmeti – mihman,*
Comardı il tanar, adılı – divan, *Comart oğlu supra yayıp, aş döker"*
(Daş Döker, 411)

Kanun koyuculuk ve bu kanunları uygulayıcılık hükümdarın görevidir. Demirtaş, Kutadgu Bilig'de hükümdarın özelliklerinin "ışık ve adalet", "parlaklık ve dürüstlük", "sıcaklık ve erdem" olduğunu söyler. Ona göre bunlar sembolik olarak seçilmiş birer isimdir. Eserdeki güneş ve hükümdar arasındaki benzetmede bu sembolik anlamlar kullanılmıştır (2004: 174). Daha önceden de belirtildiği gibi hükümdar üç ayaklı bir kürsüde oturmaktadır. Bu üç ayak, üç dayanağı temsil etmektedir: *hüküm verme, cezalandırma, adaleti sağlama.*

"Tili çın kerek bolsa köngli köni
*Buğunğa asıg kılsa toğsa küni"*²⁹ (Arat, 1985: 2010)

²⁶ "Adaletle istinat eden kanun – bu göğün direğidir; kanun bozulursa, gök yerinde duramaz. Bu kanun koyan beyler hayatta bulunmasalardı, Tanrı yedi kat yerin nizamını bozmuş olurdu."

²⁷ "Bundan sonra hükümdar gönlünü doğrulttu; halka iyi kanunlar vaz'etmekte devam etti. Halk huzura kavuştu, zayıflar kuvvetlendi; onu sevenler yükseldi, düşmanları zayıfladı. Bir müddet böyle yaşadı ve böyle hareket etti; kurt ile kuzu müsavi oldu."

²⁸ "Kadirdir, âdildir, hak kanunları koyan odur; yarattığı bütün mahlûklara gücü yeter."

Halkı yöneten kişi, aynı zamanda kanun koyucudur da. Dürüst olması gerekir. Bu konu, Kutadgu Bilig’de bir çok beyitte ele alınmıştır.

“Sözi çın kerek beg ne kılkı bütün
Inansa angar halk tirilse kutun”³⁰ (Arat, 1985: 2038)

Adaletin kurulması ve sağlanabilmesi, halkın güven içinde yaşayabilmesi için toplumda kanunun hâkim olması şarttır. Kanunun hâkim olması yani hukuk düzeninin kurulmuş olması toplumun refah düzeyini yükselttiği gibi asayiş de sağlayacaktır. Yusuf Has Hacıp, bu fikirlerini farklı beyitlerde şöyle ifade eder:

“İlin iti tüzdi bayudı buğun
Böri qoy bile suvladı ol ödün”³¹ (Arat, 1985: 449)

“Törü suv teg ol küç kör ot teg yođuğ
Süzük suv aqıtting uğıttı otuğ”³² (Arat, 1985: 3107).

Mahtumkulu da yöneticinin adil olması ve diğer insanlardan farklı olması gerektiğini belirtir. Adalet timsali olarak da Hz. Ömer’i gösterir:

Omar paşa boldı adalat bilen (Köp Can Geçipdir, 10)

“Magtımğulı, geçdi dünyede deñsiz,
Törelıkde – taysız, erlıkde – eñsiz,
Pıgamber – peysızdır, Süleyman – soñsuz,

Şoña meñzer ızı Dövletalınıñ” (Mahtumkulu Firakî Divanı, 2014: 380)

Mahtumkulu’na göre de adalet, devleti tesis edecek kanunları koyan ve uygulayan şahların karakter özelliklerinden olmalıdır:

“Bege-berim, şaha-adalet yagşı” (Aşırov, Delalet Yagşı, 453)

O adil şahların, devletleri yani kanunları topluma yerleştirmeleri ve uygulamaları ile tanınacağını ifade eder:

“Yurtda bolsa adil soltan,
Agır dövlleti bellidir.” (Aşırov, Gayratı Bellidir, 348)

Yönetici her şekilde adil olmak ve memleketi adaletle yönetmek zorundadır:

“Kılıç birle aldı kör il alğuçı
Kalem birle bastı ol il basğuçı”³³ (Arat, 1985: 2425).(Kalkışım: 2013: 96)

Güzel, Kutadgu Bilig’in doğrulukla ilgili beyitlerini inceler, hükümdarın dürüst hareket etmesinin önemini açıklar (2005: 358).

“Kayu tüz emitse turumaz tüşer Mening kılkı ol kör emitmez köni
Kayu neng köni bolsa tüşmez serer Köni egri bolsa könilik küni”³⁴
(Arat, 1985: 807, 808)

Yusuf, adaletli yönetim sonucunda yaşadığı dönemdeki devletin iyi olduğunu, toplumun zengin ve refah içinde olduğunu ifade eder. Özellikle eserini ithaf ettiği Buğra Han’dan:

²⁹ “Beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı ki, halka faydalı olsun ve güneşi doğsun.”

³⁰ “Beyin sözü doğru olmalı, tavır ve hareketi itimat telkin etmelidir ki, halk ona inansın ve huzur içinde yaşasın.”

³¹ “Böylece hükümdar memleketini düzenledi ve tanzim etti; halkı zenginleştirdi; o devirde kurt ile kuzu aynı yerden su içti.”

³² “Kanun su gibidir; zulüm ise ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü.”

³³ “Memleketi alan onu kılıç ile almıştır, memleketi tutan onu kalem ile tutmuştur.”

³⁴ “Düz olan yana yatarsa, duramaz, düşer; hangi şey doğru ise, düşmez, yerinde durur. Bak, benim tabiatim de yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar.”

“Ajun inçke tegdi tüzüldi törü

*Törü birle atın çoporı örü”*³⁵ (Arat, 1985: 103) şeklinde bahseder. Yukarıdakilerle birlikte bu tarz ifadelerde devlet ve adalet fikrinin birbiriyle içi içe girdiğini birinin diğerini gerekli kıldığını da görürüz.

Öncelikle kanun koyucunun kanunlara uyması gereklidir. Eğer kanun koyucu kendi yaptığı kanunlara uymuyorsa, o toplumda hukukun üstünlüğünden söz edilemez. Yusuf, eserin en başında töre ve kanunun hakanların yani yöneticilerin de üstünde olduğunu ifade eder:

“İdi edgü beglik tağı edgürek

*Törü ol anı tüz yoritgu kerek”*³⁶ (Arat, 1985: 454)

Aytoldı, bu konuda hükümdarı ikaz eder:

“Özüng mengü beglik tilese tuçı

Budunça başı sen ay ilig bu kün

Törü kıl budundın kötürgil küçi

*Budunuğ küdezgil oduğ tur ögün”*³⁷

(Arat, 1985: 1435, 1436)

Dilaçar (1972: 149), Kutadgu Bilig’deki adaletle, kanunla ve hukukla ilgili bölümleri değerlendirdiği satırlarda *“devlet modelini, insan haklarına saygılı ve hakları koruyucu âdil bir hukuk düzeni kuran, hukuk kurallarına uygun davranan, bütün eylem ve işlemleri yargı denetimine bağlı olan devlet olarak”* tarif ediyor. Ayrıca Kutadgu Bilig’i *“hukuk devleti”* modeli öneren bir eser olarak görüyor.

Adalıoğlu ise, Kutadgu Bilig’in öngördüğü devlet modelinin adı ne olursa olsun adaleti esas alan, adaletin doğru uygulanmasını öneren, halkı koruyan bir model sunduğunu düşünmektedir. Yazar, Yusuf Has Hacib’e göre halkı ve devleti yönetmenin tek amacının adalet olduğunu ifade eder. Yönetimde uzun süre kalmak isteyen hükümdarların kanunu herkes için eşit olarak uygulaması gerektiğini, kendisinin kanunlara uyması halinde halkın da uyacağını söyler. Bu devlet modeline günümüzde *“hukuk devleti”* dediğimizin altını çizer. (2013: 244)

Mahtumkulu aynı görüşü, şahların elinde devletin zenginleşeceği şeklinde ifade eder:

“Şa golında dövlet kânler” (Zemine Batar, 367)

Ama, onun yaşadığı dönemdeki adaletsizlik ve hukuksuzluklar, onun mısralarında eleştiri okları olarak dile gelir. Şiirlerinde hanların artık adil olmadıklarını, kanunlara kendilerinin uymadığını vurgular. Bir diğer söyleyişle o, doğru olanı Yusuf Has Hacip gibi idealize ederek değil, eleştirerek anlatır:

“Padşalarda adıllık, yurtda rastlık galmadı” (Aşırov, Didar Bar, 282)

“Şalar adil bolmaz, dağlar dumansız” (Aşırov, Harı Zar Boldıñ, 54)

“Her pakır ahvalını sormas adalat birle han” (Aşırov, Bolmasın Ahırzaman, 302)

2. Sosyal eşitsizlik ve adaletsizlik:

Yusuf Has Hacip, aç gözlü insanların memleket işlerinin başına getirilmemesi gerektiğini de vurgular. Çünkü onlar adaletli davranamaz ve düzeni bozarlar.

“Kişi sukınga birme ilde elig

*Sizik tutma buzğay itilmiş ilig”*³⁸ (Arat, 1985: 5305)

³⁵ *“Dünya asayışe kavuştu ve nizam kuruldu; o adını kanunla yükseltti.”*

³⁶ *“Beylik çok iyi şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır.”*

³⁷ *“Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır. Ey hükümdar, sen bugün halkın başında bulunuyorsun; halkı gözet, aklın başında ve uyanık ol.”*

Zalimlik, adaletsizlik demektir. Böyle bir kişi yönetime sahip olsa da hâkimiyeti uzun sürmeyecektir:

“Bu küçkey kişi kendü beglik yimez

Bu küçkey küçini budun kötrümez”³⁹ (Arat, 1985: 2030)

11. yüzyıldan asırlar sonra 18. yüzyılda Mahtumkulu da aynı duygularla bize seslenir. 18. yüzyılda Türkmenler, uzun zaman İran şahının zulmü altında kalırlar. Vergi toplayanlar ve diğerleri, halkı soymuşlar, rüşvet almışlar, istedikleri gibi davranıp halka eziyet etmişlerdir.

“Sipahi barısı parahor boldı,

Şa aldında adil divan galmadı.” (Galmadı, II-162)

“Müftüler mal alıp, rovayat berer,

Reyis bolan payekiden pul alar,

Nâhak pulnu alar, hakı köydürer.

Bermese, boynıga gıl arkan salar,”

.....

(Ahırzamana, I-77)

Dinç ve Çakır, 18. yüzyılda Türkmenleri yıpratın hususlardan birinin sosyal ve ekonomik alandaki bozukluklar olduğunu vurgularlar. Türkmenler kendi idarecilerinden de kötü muamele görmüşler, idareciler ise halkı emniyete kavuşturmak yerine tam tersi uygulamalarda bulunmuşlardır. Mahtumkulu, şiirlerinde Göklen Hanı'nın zulmünden bile bahsetmiştir. Rüşvet alan kadıların varlığı Türkmenlerin manevi inancını sarsmış, halkın adalete olan güveni zedelenmiştir (Dinç, Çakır, 2008: 101).

“Azıpdır gökleñ hanları,

Kân görer bize halları,

Goyman sürdi bar malları,

Göz dikip durmalı boldı.” (Yörmeli Boldı, I-34)

Benzer ifadeleri, Himmet Biray da Mahtumkulu Divanı adlı eserinde dile getirir: *“Nadir Şah'ın zulmünden kurtulan Türkmenler, bu sefer de Afganistan'da emir olan Ahmet Dürdani'den, Buhara'da emir olan Muhammed Rahim'den rahat yüzü görmemişlerdir. Bundan başka Türkmen kabileler arasında uzun çarpışmaların yaşanması da asayişsizlik sebeplerinden sayılmıştır. 18. asır rahatsızlıklarından biri de siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki bozukluklardır. Türkmenler çoğu defa kendi idarecilerinden kötü muamele görmüşlerdir. Sosyal hayatta kurumlar yozlaşmış, görev yapamaz hale gelmiş, rüşvet alan idareciler Türkmenlerin manevi inancını sarsmıştır. İktisadi sahada ise, hayvancılıkla çiftçilik arasında henüz tam karar kılınmamıştır. Tam yerleşik hayata geçiş iktisadi alanda biraz canlılık getirmiş olmasına rağmen maddi zenginliğin belli ellerde toplanarak adaletsizliği getirmesi ve ağır vergilerin olmasıyla refah gelmemiştir”.* (1992: 109).

Şairliği yanında büyük bir toplum adamı olarak da karşımıza çıkan Mahtumkulu, bütün Türkmen boylarının birleşmesi, devlet kurması ve adaletli hükümdarlar tarafından bu devletin yönetilmesi, halkın maddî refaha ulaşması, memleketin ekonomik açıdan kuvvetlenmesi, sosyal adaletsizlik ve haksızlıkların ortadan kaldırılması, insanlar arasında dürüst ve insani yönü ağır basan ilişkilerin kurulması gibi konuları şiirlerinde büyük bir samimiyetle ve eleştirel bakış açısıyla ele alır. Halkının dertleriyle dertlenmesi yanında onlara

³⁸ *“Aç gözli kimseye memlekette mevki verme; onun memleket nizamını bozacağından hiç şüphe etme.”*

³⁹ *“Zalim adam uzun müddet beyliğe sahip olamaz; zalimin zulmüne halk uzun müddet sabredemez.”*

yol da gösteren şair, o dönem toplum yapısı ve siyasetinde tam oturmamış olan “sosyal devlet”, “hukuk devleti” kavramlarını da şiirleri vasıtasıyla dile getirir. (Biray, 1992: 158).

Mahtumkulu, kaleme aldığı mısralarda adaletli hükümdarların olabileceğinden şüphelidir. Bu düşüncesini “*Şahlar adil olmaz, dağlar dumansız*” mısrasında dile getirir. Aslında o, beyler, şahlar ve hükümdarlara karşı oldukça mesafeli bir tutum izler, onlara karşı daima temkinlidir. Bir tek Türkmenlerin birleşmesi konusu, onun Türkmen hanlarına karşı olumlu ve yakın bir tutum izlemesini sağlamıştır (Dinç, Çakır, 2008: 166–167).

*“Peydasız köydürdim nara çoh canlar,
Aylandı gerdişler, ötdi dövranlar,
Permanları rovan hanlar, soltanlar,
İl-ulusa bir adalat gerekir”* (Gerekdir, II–30)

Sosyal eşitsizlik ve adaletsizlik yukarıda da açıkladığımız gibi Mahtumkulu’nun şiirlerinde sık sık ele aldığı konulardandır:

*“Birni pest eyledi, birni serbelent,
Birni fakir eyledi, birni devletment,
Birni hor eyledi, birni erciment,
Birni geda eyledi, birni sultan eyledi”* (Eyledi, I–38)

*“Kimi beyliginde düşmez eyvandan,
Kimi yoksullukda käyiner candan”* (Geçip Baradır, II–90)

*“Şalar adil bolmaz, dağlar – dumansız,
Çöller gurtsuz galmaz, bağlar – reyhansız,
Kimler hülle geyer, ençeler donsuz,
Kimse açdır, kim gövher bisyar bolduñ”* (Harı-Zar Bolduñ, II–54)

Şairin yaşadığı devir, adaletsizliklerin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Bu sebeple daha çok adaletsizliğin ne olduğu ve niçin olmaması gerektiği üzerinde durulur. Ahir zamanda şahlardan adalet, âlimlerden izzet, dervişlerden kanaat gidecektir, zalimlerin zulmü de her geçen gün biraz daha artacaktır.

*“Patşadan adalat gider,
Dervüşden kanagat gider”* (Zamana Ahır Bolanda, II–201)

*“Alımlardan gider izzat,
Şalardan gider adalat,
Zulmü artar sagat-sagat,
Zamana ahır bolanda”* (Zamana Ahır Bolanda, II–201)

Şair, adaletli hanların olduğunu düşünmemekte, bunu da sorduğu soruyla dile getirmektedir:

*“Badı-saba, geler bolduñ,
Her cayda bir galar bolduñ,
Pana nazar salar bolduñ,
Adalatlı soltan barmı?”* (Yanan Barmı?, I-184)

Bu tür işler o kadar çoğalmıştır ki, bunlar kıyamet alameti olarak gösterilmektedir:

*“Şalarda galmadı hökmi-adalat,
Bir pul için müfti berer rovayat,
Bil, bu işler – nişanayı-kıyamet,
Zalımlar bitoba öte başladı”* (Gaça Başladı, I–446/447)

Şair bütün bu olumsuz şartlar içinde adaletsiz hanları istemediğini haykırır:

“Gayrı adalatlı hakim, hanı-soltan istemen” (İstemen, I–211)

Babası Azadî'nin Vaaz-ı Azad adlı eserinde işlenen problemler, Mahtumkulu'nun eserinde daha açık bir şekilde dile geliştirilmiştir (Aksoy, 2011: 16). Mesela yerel idarecilerin çıkarları peşinde koşup adaletsiz davrandıklarını, zalimlik ettiklerini ve halkı hiç düşünmediklerini açıkça eleştirir:

“Gömüldi deryalar, yıkıldı dağlar,
Yetimler gözyaşın döke başladı,
Orramsıdan bolan haramhor begler,
Yurdu bir yanından yıka başladı” (Döke Başladı, I–454)

Onun şiirlerinde genel anlamda eleştiri söz konusudur. Özellikle adaletten uzaklaşmış devlet adamları, kadı ve müftü gibi doğruluk timsali olması gerekirken adaletten en çok uzaklaşan kadı ve müftüler onun şiirlerinde sık sık eleştirilmektedir. O, bu eleştirileriyle halkın gönlüne ve istediklerine de tercüman olmaktadır. Kadıları eleştirir:

“İrya boldı köpüñ okan namazı,
Tañrı hiç birinden bolmadı razı,
Pıgamber ornunda oturan kazı,
Para için elin aç başlandı” (Gaça Başladı, I–446)

Adaletsiz şahları, para alarak iş yapan müftüleri eleştirir:

“Şalarda galmadı hökm-i adalat,
Bir pul için müfti berer rovayat,
Bil, bu işler - nişanayı kıyamat,
Zalımlar bitoba öte başladı” (Gaça Başladı, I–446/447)

Adalet isteyenlere adaletsiz davranan, zalimlik edenler eleştirilir:

“Dahdahlar turuban, yüzün sarardıp,
Kim töresin tapıp, reñnin gızardıp,
Zalımlar mazluma sırtın gabardıp,
Gamçısından ganlar saça başladı” (Gaça Başladı, I–447)

Nefsi için hareket eden kadı ve din âlimleri eleştirilir:

“Kazı bolan bir cogapda durmadı,
Gice mähnet tartıp kitap görmedi,
Şerigat sözünde doğru yörmedi,
Nebis için imansız öte başladı” (Gaça Başladı, I–448)

Mahtumkulu'na göre, devlet adamı ve diğer görevlilerin adil olabilmesi için, adalet yolundan ayrılmaması için maddî sıkıntısının olmaması ve rüşvet almaması gerekmektedir. Bu özellikleri taşımayanların adil olmayacağı açıktır. Şair, bu konudaki sitemlerini “Dag u Hasretten Nişan” adlı şiirde dile getirir.

Mahtumkulu, hayatının neredeyse bütün safhalarında adaleti, ülkesi ve halkının fakirlikten kurtulması için izlenmesi gereken yolları aramıştır. Ona göre tek sığınacak yer Allah'tır. Türkmenlerin çok zor günler yaşadığını ve kötü bir dönemden geçtiğini tasvir etmekte ve bu belirtilerin ahir zamanı gösterdiğini söylemektedir: “Ahir Zamane” adlı şiirin tamamında eleştiren bir bakış açısı hâkimdir ve şair, devlet görevlilerinin haksız kazanç elde ettiklerinden, rüşvet aldıklarından bahsedip şikayet etmektedir:

“Müftüler pul alıp, rovayat berer,
Nähak pulı alar, hakı köydürer” (Ahırzamana, I–77)

ya da,

“Kethuda bolanlar dogrı sözlemez,

Para alar, leyken dava düzlemez,

Nähak güvâ bolar, hakı sözlemez,

Bilmenem, yakınmı ahırzamana” (Ahırzamana, I-78)

Kutadgu Bilig, nasihat eder tarzda konuyu işlemekte, meseleyi olumlu anlamda ele almaktadır. Adaletin ne olduğu üzerinde durmakta, özellikle devlet adamlarının nasıl bir adalet anlayışı içinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Mahtumkulu da aynı konuları işler ama o, meseleyi olumsuz örneklerden yola çıkarak doğru olanı vermeye çalışır ve olumsuzdan olumluya doğru bir bakış açısıyla ele alır yani konuya eleştirel bir gözle bakar. Her ikisinde de aynı duygular dile getirilmekte, Kutadgu Bilig konuyu olumlu cümlelerle inceler ve anlatırken Mahtumkulu meseleyi olumsuz örneklerden hareketle ve eleştirel bir gözle ele almaktadır.

3. Sosyal adaletin sağlanması; sosyal eşitsizliğin ortadan kaldırılması:

Sosyal adaletsizlik, adaleti yok eder. Toplumda, toplumsal düzen ile refah arasındaki ilişki bir denge oluşturur. Ya da böyle tanımlamak gerekir. Bir devletin var olması ve devamını sürdürebilmesi hukukun yani adaletin var olmasına bağlıdır.

Aytoldı, hükümdara zalim olmaması, zulmetmemesi ve hukuka uygun davranması konusunda şunları söyler:

“Tarıglağ erür dünya ilig kutı

Tarısa orar er tirilgü oti

Kişi nengi alma yime tökme kan

Bu iki yazuqqa ulır çıksa can”⁴⁰

Negü ekse yirke yana ol önür

Negü birse evre anı oğ alur

(Arat, 1985: 1393, 1394, 1395)

Toplumdaki her birey verdiği emeğin karşılığını yeteneği, katkısı oranında almalıdır. Bu, hakkaniyet ya da toplumsal adalet olarak nitelendirilebilir. Bu şekilde sosyal adaletsizliğin veya eşitsizliğin önüne geçilmiş olur. Toplumda zayıf ile güçlü, iyi ile kötü, zalim ile mazlum arasındaki dengenin her şekilde korunması gerekir. Yoksa toplumsal barış, huzur ve düzen bozulur (Hökelekli, 2011: 51, 56, 57).

Arat, toplumda korunması gereken kesimin fakir, dul ve yetimler olduğunu, bu kesimin kanunlar yoluyla korunması gerektiğini söyler (1985: 5302). Yusuf Has Hacib, zengin, orta halli ve fakir olarak ayırdığı toplumdaki gruplardan en çok fakirlerin korunması gerektiğini bildirir. Orta hallilere de çok yük verilmemesi gerektiğini, memleketin ancak bu şekilde düzenlemelerle huzura kavuşacağını belirtir. (Arat, 1985: 5560-5568)

“İl itlür erejke tegir bu buđun

Du’a artar ötrü sanga ol ödün” (Arat, 1985: 5568)

Yusuf Has Hacib’in hükümdar için belirlediği ekonomik kalkınma, emniyet gibi hedeflerden üçüncüsü adalettir. Halkın adil kanunlarla idare edilmesi ve onlara zalimlik göstermemek ısrarla üzerinde durduğu konulardır (Arat, 1985: 5576).

⁴⁰ “Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır; insan bu tarlayı ekerse, hayat ekinini biçer. Yere ne ekilirse, yine o biter; ne verilirse, karşılığında aynı şey alınır. Başkasının m alını alma ve kan dökme; ölüm döşeginde insan bu iki günah yüzünden inler.”

Sosyal adaletsizlik ve eşitsizlik, Mahtumkulu'nun şiirlerinde en çok kaleme alınan konudur. O, zenginler ile sayısı gittikçe artan fakirler arasındaki çelişkileri ortaya koyarken çözüm yolları da önerir. Bu durumun bir gün düzeleceğine olan inancı her zaman vardır. Bazı şiirlerinde bu umudu görürüz:

*“Kıyamatdan bir söz diydim bayakda
Garav bardır yersiz urlan tayakda,
Zalımlar hor bolar, galar ayakda,
Garıp, sen yıglama, şir dek bolar sen”* (Bolar Sen, I-420)

Bazen umutsuzdur:

*“Niyeti yamandır, bahıl mal yıgar
İye bilmez, her dem rısgalın bogar.
Malı haram bolar, başından agar,
Çoh garaşdım, acap eyyam gelmedi”* (Acap Eyyam Gelmedi, I- 76)

Şairin “Acap eyyam gelmedi”, “Bellidir” şiirleri yanında “Bolar sen” şiirinde dile getirdiği “Zalimler hor bolar, galar ayakda / Garıp, sen yıglama, şir dek bolar sen” sözleri, geniş kitleler için bir atasözü haline gelmiştir.

Mahtumkulu, “Bellidir” şiirinde zalimlerin adalet karşısında cezalarını bulacaklarını dile getirir:

*“Magtımğulı, garıplarıñ gözyaşı,
Dagları yandırıp, erider daşı,
Pakıra zulüm eden zalımıñ işi,
Rozi-mağşar divanında bellidir”* (At yanında bellidir, I-390)

Mahtumkulu'nun yaşadığı devirde (18. yüzyıl), Türkmenistan topraklarında birlik içinde olamayan Türkmen boylarının sosyal hayatı, düzensiz ve adaletsizdir. Gelir dağılımındaki dengesizlik tefeciliğe de yol açmış dolayısıyla halk arasında huzursuzluğu da artırmıştır. Dış saldırılar durumu daha da kötü hale sokmuştur. Bunu gören Mahtumkulu, bu durumun temel sebebini zenginlerin para hırsının oluşturduğunu belirtir. Onlar, daha çok zengin olmak isterken fakirleri hiç düşünmezler, der (Sağlam, 2013: 170). Konunun vurgulanmasında zengin fakir, iyi kötü zıtlığı ortaya çıkmakta ve şair problemi bazı çözüm önerileriyle ortaya koymaktadır.

*“Çok namerde mal vermişsin, dūn dūnya,
Gözü gökte, kaygısı yok, tok gider,
Hani aklın, oda düşüp yan dūnya!
Ne mertler var, yoksullukta hor gider”* (Sağlam, s. 171)

Onun mısralarında sadece döneminin problemleri teşhis edilip eleştirilmemiştir. Eleştiriler yanında problemlere çözüm önerileri de sunulmuştur. Bir bakıma şiirleriyle savunduğu fikirler için savaşımıştır. Kendi toplumunda bir gün sosyal adaletin, refahın, barışın, beraberliğin ve doğruluğun tesis edileceğine inanmış, bu konuda da mücadele etmiştir.

*“Kıyamatdan bir söz diydim bayakda,
Garac bardır yersiz urlan tayakda,
Zalımlar hor bolar, galar ayakda,
Garıp, sen yıglama, şir dek bolar sen”* (Bolar Sen, I-420)

*“Magtımğulı, garıplarıñ gözyaşı,
Dagları yandırıp, erider daşı,*

Pakıra zulüm eden zalımın işi,

Rozi-mağşar divanında bellidir” (At yanında bellidir, I-390)

Mahtumkulu, adaletsiz yöneticilerden fakirleri korur, onların hakkını savunur; buna “Eyledi” ve “Yörmeli boldı” şiirleri örnek olabilir. Burada kendi dışındaki insanların varlığına göz koyan, halkın sahip olduğu bütün varlığı ellerinden alan, halkı perişan eden Göklen hanlarına boyun eğmemeleri gerektiğini dile getirir.

“Azıpdır gökleñ hanları,

Magtımgulı, ayama can,

Kän görer bize halları,

Biliñ guşa, gey gazap don,

Goyman sürdi bar malları,

Hetden aşdı bu zalım han,

Göz dikip durmalı boldı.

Ahır tor gürmalı boldı” (Yörmeli Boldı, I-34)

4. Adaletin vasıfları neler olmalıdır?

a. Erken tecelli etmeli.

Aytoldı, hükümdarı ziyaret ederken elindeki bıçağın anlamını sorar. Hükümdarın cevabı şöyledir:

“Bu böğde biçek kim eligde turur

Biçek teg biçar men keser men işig

Bıçığı kesigli turur ay unur

Uzatmaz men da’vi kıılığlı kişig”⁴¹

(Arat, 1985: 810, 811)

Mahtumkulu’nun şiirlerinde adaletin erken tecelli etmesi ile ilgili şiirlere rastlamadık.

b. Hak talebinde bulunanın hakkı verilmeli, elinden tutulmalı.

Öğdülmiş hükümdara haksızlığa uğrayanların hak talebinde bulunması durumunda onlara haşin davranılmaması ve yol gösterilmesi gerektiğini söyler:

“Mezalim ödinde ötigçilerig

Körü alsa yol kılsa bolsa irig”⁴² (Arat, 1985: 2499)

Yufka gönüllü olan halkın gönlünü kırmamak gerekir, bunun sonucunda ilahî adalet tecelli eder:

“Buđun köngli yuvka küdeşmeki sarp,

Köngül sınsa haşmı bayat Óadlı tap”⁴³ (Arat, 1985: 3351)

Kutadgu Bilig’de kanun yapıcı ve uygulayıcı olan kadılığın da önemli bir makam olduğundan söz edilir ve kadıların özenle seçilmesi gerektiği belirtilir (bkz. 5329 – 5344. beyitler).

Mahtumkulu, beyler ve şahların hak edenlere hakkını vermesi gerektiğini vurgular. Verme işi beyler, adalet de şahlar içindir:

“Bege-berim, şaha-adalat yağşı” (Delalat Yağşı, 453)

c. Adaletsizliğin cezası mutlaka verilmeli:

Kutadgu Bilig’de adaletsizliğin cezasının verilmesi bir hikâye ile dillendirilir. Aytoldı hükümdarın yanına gittiğinde onun üç ayaklı bir tahtta, elinde bir bıçak; sağ yanında şeker, sol yanında acı bir otla oturduğunu görür. Hükümdarın suratı asıktır, öfkeli. Aytoldı, bütün

⁴¹ *Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir. Ben bu işleri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam.”*

⁴² *“Haksızlığa uğrayarak hak talebinde bulunanları kabul etmeli, yol göstermeli ve onlara karşı haşin davranmamalıdır.”*

⁴³ *“Halkın gönlü yufkadır, onu muhafaza etmek çok güçtür; burada gönül kırılırsa, ilahî adaletle karşılaşılır; bu ise kâfidir.”*

bunların anlamını sorar. Hükümdar anlatır: “Üç ayaklı olan şey doğrudur. Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayanların işini uzatmam. Şeker, zalimlik görmüş, bana gelmiş, adâleti benden bekleyen insan içindir. Zehir gibi acı olan bu otu zalimler içer. Benim öfkem, asık yüzüm, buraya gelen zâlimler içindir”⁴⁴ (Arat 1985: 771 – 816).

Yusuf Has Hacib, iyiliğin de kötülüğün de karşılıksız kalmaması gerektiğini bildirir:

“İsizlerke haşmet siyaset kerek

Yana edgüke tutçı hurmet kerek”⁴⁵ (Arat, 1985: 2303)

Mahtumkulu, adil olmamanın cezasının bu dünyada değilse bile öbür dünyada mutlaka olduğunu belirtir:

“Magtımğulı, garıplarıñ gözyaşı,

Dagları yandırıp, erider daşı,

Pakıra zulüm eden zalımıñ işi,

Rozi-mağşar divanında bellidir” (At yanında bellidir, I-390)

“Bir yolda günä bar, bir yolda sogap,

Arasatda senden isterler cogap,

Halala hasap bar, harama – azap,

Şeki yokdur, yada salgın bu işi” (Bu işi, I-421)

III. SONUÇ

Kutadgu Bilig’de de Mahtumkulu’nda da ideal devlet, demokrasi ve demokratiklik, sosyal adaletsizlik ve eşitsizlik ve dolayısıyla sosyal hukuk devleti konuları ele alınmaktadır.

Her iki eser de içinde buldukları dönemde adalet, adil idareci, adaletsizlikle ilgili kabuller ile reddedişleri, uygulamaları daha eleştireci bir bakış açısıyla ele almaktadır. Adaletin toplumla ve toplumun refahıyla ilişkileri söz konusu edilmektedir. Kutadgu Bilig’de konu, tanımlayıcı ve nasihat edici bir üslupla anlatılırken Mahtumkulu’nun şiirlerinde eleştireci bakış açısı daha belirgindir. Biri ideal olandan veya olması gerekenden bahsederken diğeri mevcut durumdan bahsetmektedir.

Eserlerde yönetenler ve yönetilenlerin adaletle ilgili kabul ve uygulamaları, bu iki kesim arasındaki karşılıklı hak ve görevler tanımlanmıştır. Hükümdar saray, hükümet, ordu ve adaletin başıdır. Yani tüm güçler onun elindedir. O, ülkeyi düşmanlardan korur, ülkede birlik ve barışı sağlar; boyları bir araya toplar; töreyi uygular; halkı adaletli ve eşit yönetir; halkı giydirir, doyurur, refah seviyesini artırır; ordunun başında sefere gider; devlet görevlilerini tayin eder, savaşa ve barışa karar verir; elçileri gönderir ve kabul eder. Yani yasama ve yürütme onun elindedir. Burada vurgulanması gereken en önemli nokta adaletin kağanı bağlayan hukuk kuralları olduğu gerçeğidir. Yani hukuk ve kanun kağanlıktan üstündür. Keyfilik yoktur, kağanın hukuk kurallarını doğru ve tarafsız olarak uygulaması gereklidir.

Her iki şairin vurguladığı konu, yönetimde olanların baskıcı ve zalim olmamasıdır.

Eserlerde toplumsal sıkıntı ve problemlerin çözümünde aslolanın akıl ve bilgi olduğu, gerçek yol göstericinin de bunlar olduğu dile getirilmektedir.

⁴⁴ “kamuğ üç adaklığ köni tüz-turur / kalı bolsa tört kör bir egri bolur // kayu neñ tüz erse kamuğı uz ol / kamuğ uz köri barsa kılkı tüz ol // kayu neñ emitse kör egri bolur / kamuğ egriler isiz urğı bulur // kayu tüz emitse turumaz tüşer / kayu neñ köni bolsa tüşmez serer // meniñ kıkım ol kör emitmez köni / köni egri bolsa könilik küni”

⁴⁵ “Kötülere haşmet ve siyaset, iyilere ise, daima hürmet lazımdır.”

Her iki eserde de sosyal devlete işaret edilir. Toplumsal düzenin sağlanması, sosyal adaletsizlik ve eşitsizliğin yok edilmesi ve refahın sağlanması adaleti de tesis edecektir.

Devletin temeli hukuka dayanmalıdır. Hukukun üstünlüğü esastır. Hukuk, insanlar arasında herkese ve eşit olarak uygulanmalıdır.

Biri 11. yüzyılda güçlü bir devlet yönetiminin olduğu dönemde diğeri 18. yüzyılda boyların birbirinden ayrı hareket ettiği, birliğin olmadığı, toplumsal problemlerin daha fazla yaşandığı dönemde yani iki farklı dönem ve farklı toplumsal düzen içindeki toplumlarda yaşayan iki bilgenin kaleme aldığı eserlerden hareketle içinde buldukları toplumların yapısı ve imarı konusunda gösterdikleri yolun aynı olduğunu söyleyebiliriz. Yönetimin tesis edilmesi kadar devamlılığı da önem taşır. Bu devamlılıkta mülkün temeli olarak kabul edilen adaletin rolü büyüktür. Bu hem kişisel hem de toplumsal hayatın ahlakî temellerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan da ele aldığımızda topluma rehberlik eden bilgelerin toplumsal hayatın düzene girmesi, hukuk devletinin tesis edilmesi, hayatın kaliteli hale getirilmesi ve sosyal devletin şekillenmesi gibi konular üzerinde durduklarını da görürüz.

Aslında bütün bu değerlendirmeler ardından incelediğimiz her iki şairin adaletle ve bağlantılı olarak devletle ilgili anlayışlarının İslamî inanışlarla şekillendirilse de İslamiyet öncesindeki Türk evren tasavvurundaki düşüncelere dayandığı görülmektedir.

Bu anlamda, geçmiş dönemdeki eserlerin farklı bakış açılarıyla tekrar tekrar değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Edebî eserlerde yer alan bilgelerin geçmişe dair Türk devlet geleneği, hukuk devleti, sosyal devlet gibi uygulamalarıyla tespit edilmesi ve günümüze ışık tutması sağlanmalıdır. Aksaklıkların giderilmesinde ve yürünecek devlet yolunun aydınlatılmasında bu tür eserlerin birer rehber olarak görülmesi ve bu açıdan ele alınması da gereklidir.

KAYNAKÇA

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin (). “Bir Siyasetnâme Olarak “Kutadgu Bilig”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 237–253.

AKGÜN, Mehmet (1997). “Kutadgu Bilig’te İnsan ve Kamil İnsan”, *PAÜ, Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı:3, s. 1–10.

AKSOY, Mustafa (2011).“Tarih-Kültür-Edebiyat Bağlamında Mahdumkulu”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Temmuz, s.40.

ARAT, Reşit Rahmeti (1952). “Kutadgu Bilig” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, MEB, İstanbul, s. 1039-1047.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig-I. Metin*, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.

ARSAL, Sadri Maksudi (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ.Ü. Yay., İstanbul.

- BAĞDATLI, Özlem (2007). *Kutadgu Bilig’de Devlet ve Adalet İlişkisi*, (Dan. Doç. Dr. A. Bıçak), İstanbul Üniversitesi SBE Enstitüsü Felsefe ABD – Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- BAŞER, Sait (2006). *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, Sakarya Valiliği Yay., Sakarya.
- BİRAY, Himmet (1992). *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 298.
- CANKURT, Hasan (2013). “Mahtumkulu Firâkî’nin Şiirlerinde Muhtevâ”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer 2013, p. 911–951,
- ÇAKIR, Ramazan, DİNÇ, Ahmet Dinç (2009). “18. Asır şair – Mütefekkirlerinden Azadi ve Mahtumkulu”nun Sosyo-Ekonomik Düşünceleri”, *Turkish Studies international Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3 Siring, p (s). 747.
- ÇAKIR, Ramazan, DİNÇ, Ahmet Dinç (2010). “18. Asır Şair - Düşünür Mahtumkulu’nun Toplumsal Düzen Eleştirileri Ve Edebi Şahsiyeti”, *Kirkuk University Journal – Humanity Studies*, Vol:5, No:2.
- ÇINAR, Yrd.Doç.Dr.Bekir (2001). “Dîvân Şiirinde Adâlet”, *TÜBİAR-X*, s. 294 – 331.
- DEMİRTAŞ, Dr. Ahmet (2004). “Kutadgu Bilig’deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açından Bir Yaklaşım Denemesi”, *TÜBAR-XV-/2004-Bahar/* s. 161- 174.
- DİLAÇAR, Agop (1972). *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yay., Ankara.
- DİNÇ, Ahmet; ÇAKIR, Ramazan (2008). *Türkmen Kültürü Ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi*, Ayrikotu Yayınları- İstanbul, 2008.
- DOĞAN, Yrd. Doç. Dr. Nejat (2002). “Kutadgu Bilig’in Devlet Felsefesi-II”; *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, s. 77–94*.
- GÜZEL, Abdurrahman (2005). “Birey, Toplum, Devlet İlişkisi ve Kutadgu Bilig”, *Prof Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir, s. 357- 360.
- KALKIŞIM, Prof. Dr. M. Muhsin (2013). “Kutadgu Bilig’de “Adâlet” Değeri”, *Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi •Güz, S. 1, s. 91- 98*.
- KÜYEL, Mübahat (1991). “Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?”, *X. Türk Tarih Kongresi*, C. III, TTK Basımevi, Ankara, s. 725 – 732.
- ÖGEL, Bahaeddin (2003 – 2002). *Türk Mitolojisi – I, II*, TTK Yay., Ankara.
- SAĞLAM, Soner (2013). “Mahtumkulu’nun Tenkit Şiirleri Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 2/2, s. 161–178*.
- SÖYLEMEZ, Mikail (2009). *Türkmenistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı*, İzmir, Altın Kalem Yayınları.

SÖYLEMEZ, Mikail (2011). “Mahtumkulu’nun Divanında İnsanın Psikolojik Yapısı”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, s. 146–153.

TEMİZKAN, Mehmet (2010). “On Sekizinci Yüzyılın Şartları İçinde Mahtumkulu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, Cilt: X, Sayı 1 , Sayfa: 173-184.